

A SZEMÉLYISÉG MINT ÉRTÉKCÉL A SZÁZADVÉG MAGYAR LÍRÁJÁBAN

1

Az olyan egyetemes igényű nagy történeti irányzatok, amelyek a társadalom, sőt, a gazdaság formálásától a bölcsélet és a művészet alakításáig minden terület befolyásolására, irányítására vagy éppen gyökeres megváltoztatására tartanak igényt, azonos vagy rokon gazdaság-, társadalom- és művelődés-történeti zónákban mindenütt hathatósan éreztetik jelenlétüket. Mégpedig más-másként az illető zóna egyes fejlettségi, hagyomány- és művelődésbeli részegységeinek megfelelően. Változott formában és variációs jelentéssel, viszonylagos időeltolódással és eltérő intenzitással. Nem a szellemtörténeti iskola önmozgású, környezettől függetlenül életű irányzattelfogásáról van itt szó, hanem a viszonylag azonos vagy rokon tartalmi-szerkezeti előzmények viszonylag azonos vagy rokon tartalmi-szerkezeti következményeiről. A romantika, kétségkívül, ilyen átfogó irányzat volt. Átjárta a nyugat-európai polgárosodás mag- és szélterületeit, a nyugat-európai keresztény kultúra talaján felnőtt polgári művelődés középponti és peremvidékeit egyaránt. Átsugárzott e területeken kívülre és túlra is; ott azonban már mind jelentése, mind formája és időrendje meglehetősen lényegi módosulásokon ment át.

A kelet-közép-európai romantika különböző nemzeti változatai valamivel mind később indultak útjukra, mint az irányzat angol-német fogamzási területén. S ami fontosabb, hamar mind más irányba is fordultak. Többnyire úgy, hogy az irányzat valamely részjelentését és részfunkcióját emelték középponti jelentéssé és funkcióvá. A nemzet és nép tudata történeti folytonosságának, önazonosságának, egyetemesítésének megalapozó és berögzítő törekvését leggyakrabban. A kezdeti, a magterületekre jellemző filozófiai, történeti, lét-, ismeret- és erkölcsfilozófiai kérdések és kétségek beléolvadtak itt e középpontba emelt problémakörbe, s e módosulást előidéző indokoknak és céltűzéseknek megfelelően, föl is oldódtak, meg is oldódtak bennük.

Legalábbis egy időre és látszatra.

Megint csak nem a szellemtörténeti iskola irányzattelfogását alkalmazzuk, ha rámutatunk, hogy ezek a nemzeti politika területére áttolt kérdések, mivel a nyugat- és közép-európai típusú társadalom-, tudat- és művelődésfejlődés kikerülhetetlen kérdései voltak, pusztán a politika területén és eszközeivel megragadhatóak és megoldhatóak nem voltak. Különösen nem azért, mert többnyire hangsúlyozottan nemzetpolitikaiak voltak e területek és eszközök, s nem egyben s egyenrangúan társadalombölcséletiek vagy gondolkodástörténetiek, lét-taniak és erkölcselméletiek is. A nemzeti ügy politikai lázasságának csillapultával, valamely rendeződésével így szükségszerűen újra felszínre jöttek ezek a kérdések saját tartalmukban és mezükben; természetesen, a közben eltelt idő változott viszonyainak megfelelően.

Ezek közül a filozófikus általános kérdések közül a legtöbbet s a legizgatóbbat, – néhány tanulmány-, napló- és regényíró kivételével – a magyar értelmiségi szintű rétegek jellegének és szerkezetének, szerepének és lehetőségének megfelelően 1848 előtt is, 1867 előtt is a líra vállalta. Közvetlenül 1867 körül és után viszont a líra hullámvölgybe jutott. Valójában, persze, valamennyi műfaj, az egész irodalom természetének szintje, mennyisége esett a 48 előtti s 50-es évekbelihez képest. Általános európai jelenség is volt ugyan az irodalom ekkori szerepcsökkenése, Magyarországon azonban egyrészt nagyobb volt e csökkenés, másrészt az előzmények karaktere következtében jobban fel is tűnt. Igazában azonban mégis *útkeresés* volt ez elsősorban, annak érzékelése, hogy az addigi irányzatok és műfaji típusok helyébe az új viszonyoknak megfelelőeknek kell lépniök. A kortársak, kivált a fiatalabbak, látták is ezt jól, s magyarázatot is igyekeztek adni e szükség indoklására. Közülük talán Arany Lászlóé a legismertebb. A nemzeti igények, amennyire ezt a történeti körülmények engedték,

kielégültek. Az igények körülményeket számba nem vevő túlszágázása, avagy a körülmények adottságainak kicsinylése az új helyzet óriási lehetőségeinek kihasználása, betöltése feladataitól tértené el a nemzet olvasó, értelmiségi, művelt, vezetésre hivatott rétegeit. Az érzelmek, az indulatok, a személyesség, az alanyiség műfajának, a lírának szükségszerűen kell hát most háttérbe szorulnia, s a társadalom-ábrázoló objektív kritikai műfajoknak, az epikának és drámának átengedniök a helyet. Arany László e véleményét sokan osztották, de távolról sem mindenki. Némelyek, mint Vajda, gyakorlatukkal mondtak ellent neki, mások, mint Endrődi Sándor elméletien is szembehelyezkedtek vele. Úgy vélték, hogy nem a líra, hanem a reformkori s az abszolutizmus kori kiemelten nemzeti hangsúlyú és kérdéskörű líra vesztette el talaját, időszerűségét.

2

Két fajtáját érdemes előtérbe állítani e vélekedéseknek s a velük együtt járó törekvéseknek. Az egyik a két *Ábrányi* testvér nevével jelezhető, a másik *Endrődi* Sándoréval, *Benedek* Aladáréval és társaikéval. Az előbbieket az egyénnek s az átöröklött társadalmi rendnek ellentétét állítják előtérbe, részint szociális vagy éppen osztályellentéteit, részint a „hivatalos”, a „kötelező” erkölcsi-gondolati magatartással szemben való ellentéteit. Az utóbbiak az egyén belső konfliktusainak, lelki zúrvazarainak, gondolati válságainak kimondási vágyát és jogát meg saját egyedi felelet-kísérletét a Gondviselés-elvű, a harmóniába rendező „állami”, „nemzeti”, „közösségi” javallatú szemlélettel szemben.

Az egyén ismeretelvi s magatartásbeli tétovasága, idegensége, árvasága, magárahagyottsága, alávetettsége, elnyomottsága a világban, a társadalomban, a történelemben: a korai nyugat-európai romantikus líra nagyobb része e kérdések, ez érzések körül forgott. S ha kezdetben, úgy később is, egy-egy villanásra fölkiótlottak e súlyos kérdések a hazaiaknál is; a *Vanitatum vanitas* Kölcseyjénél, a *Csongor és Tünde* meg *Az emberek* Vörösmartyjánál, az *Örök zsidó* Aranyánál, sőt, a *Felhők* Petőfijénél is. Ez a fiatal nemzedék azonban sem nem a külföld meditációs kora romantikusaihoz, s nem is az említett hazaiakhoz nyúlt vissza, bár emlegette egyik csoportot éppúgy, mint a másikat (s hozzájuk erősen még Madáchot is). A két Ábrányi egészen ifjan s ifjúságához képest egészen jól válogatott és fordított kötetet bocsátott közre európai költőkből. Három név uralkodott benne, s nemcsak mennyiségileg, de hangnemben is: *Hugóé*, *Byroné*, *Heinéé*. Az eszmét retorikusan hirdető, a magatartást ironikusba fordító, az érzést groteszkbe hajlító ama késő romantikusoké, akiknek romantikus karaktere nemegyszer már a kora romantika tagadásába vált át. Endrődiék Hugót ugyan nem adorálták, annál jobban Byront s meg inkább Heinét. Azt a Heinét, aki, szerintük, a nagy belső hasonlásoknak a költője mert és tudott lenni; aki egyszerre követelte a tört szív, az anarchiával telt lélek, a kétséggel küzdő szellem megnyilvánításának jogát a világ mindennemű, főleg azonban szociális és erkölcsi igaztalanságai leleplezésének kötelezettségével.

Koruk nyugat-európai *jelenét* vélték e költők által idézni; azokat a példákat, amelyek a hazai továbbjutáshoz is utat mutathatnak. Valójában a múltat s a *félmúltat* idézték. Midőn ezt mondjuk, le kell két dolgot szögezni. Egyrészt azt, hogy a nyugat-európai művelt polgári értelmiség túlnyomó része számára is ezek a költők s követőik jelentették még a jelen költészetét, másrészt azt, hogy ez az ifjú magyar nemzedék úgy vélte, ezek a költők mintegy magukba ötvözve s bírálattal alá véve elődeik, a nagy kora romantikusok világát is közvetítik. Hogy mind a nyugati értelmiségi polgár, mind pedig ők tévedtek, azt az irodalomfejlődés élén akkor álló országokban is csak egy igen vékony litterátus réteg tudta. De tévedésük ellenére is, e példaképek választásával fontos közvetítő, recepciósi szerepet játszottak. Mert igaz, hogy ezeknek a költőknek az irányzatában nemcsak a nyugat-európai, de már a közép-európai kultúrákban sem lehetett nagy költészetet létrehozni; a kérdések, amelyek a léleknek a nagy költészethez kellő kihívást és inspirációt jelentettek, már mások voltak, mint amik ezt az irányzatot sugallták. Ám, hogy nélkülük, felszívásuk nélkül is aligha lehetett továbblépni, azt jól tanúsítja, hogy az a két költő, aki a XX. századi új, magas szintű magyar költészet irányzati előhangja lett, *Reviczky Gyula* és *Komjáthy Jenő*, bőven osztozott e recepcióban, jóllehet mindkettő messze túllépett Ábrányiéik és Endrődiéik kezdeményein egyaránt. Talán jelképesnek is foghatjuk föl, hogy e félszázad európai lírájának két jelentős, szinte legjelentősebb megújítójához, ha csak érintőlegesen is, mindketten eljutottak; *Reviczky* *Baudelaire*-hez, *Komjáthy* *Nietzsche*-hez.

Az ő számukra kihívást és inspirációt jelentő kérdések, bármennyit foglaltak is magukba a Byron-, Hugo-, Heine-féle nagy hármáséból is, mégis az előbb említettek irányába mutattak már. Az a felfogás, amely az irányzatokat mintegy elvont, kézikönyvi eszmetartalmaik alapján ítéli meg s minősíti, nem pedig történelmi funkciójuk alapján, tudjuk, teljesen történetietlen s félrevezető. A XIX. század második felén azzal a polgári liberális pozitívizmussal kellett szembenéznie, s azt kellett meghaladnia a korszerű gondolkodásnak és lelkeségnek, magatartásnak és világtérzésnek, amely egyre több, egykor hasznos, – pl. a romantika irracionális lelkét, a tapasztalatlanság jogát visszaszerző, az ész primátusát hirdető – elvét emelte merev dogmává. A szembezállás többféle oldalról mehetett s ment is végbe. Mivel ez a gátlóvá lett irányzat egyrészt az utilitárius észelvűséget, másrészt a természettudományos elvű, partikuláris tapasztalatlanságot dogmatizálta elsősorban, állította szembe mind az egyén alanyi fölismerő intuíciójával, mind az egyén egyetemes emberi lényegét megragadni kívánó meditációjával, a művészet főleg az egyedi intuíció alanyiság oldaláról s az egyetemes létérzékelés egyedi célkitűzésével támadott.

Ez a támadás a kor európai típusú művelődésének különböző zónáiban és generációiban más-más-ként ment végbe. Magyarországon, ahol a paternális-patriarchális földbirtokosi hatalom, de az ellene forduló individuális polgári törekvések is igyekeztek a liberális pozitívizmus eszmevilágát maguknak kamatoztatni, az utóbbiak is, a polgári szembefordulók is sokat megtartottak ez eszmevilágból. Azok, akik a 48-as forradalom idejéről vagy éppen előző korszakából maradtak még az alkotás terén, elsősorban személyiségük védelmére összpontosítottak. Erősen szűrt és klasszicizált nyelven, a kései Goethe s „a poétikus realizmus” tárgyiasabb hangnemében meg gyakran a romantikusok, köztük Kölcsey fragmentáltságával szolt *Arany János*, a francia romantika leleplező pátoszával, látomást s látványt teremtő szcenikájával, a végső Vörösmarty jelképiességével s Lenauék vágyakozó-lázadozó természetmítoszával *Vajda János*. Az utóbbit szokás, eltűzöttan, inkább rokonszenvek, mint argumentumok alapján, a XX. századi magyar líra közvetlen s direkt elődének tekinteni. Bár előd voltát tagadni nem lehet, nem kétséges, hogy költészete java darabjaiban elsősorban a jelentős mű általános esztétikai hatása érvényesült utódainál – s Arany esetében még inkább ez –, mint a poétikai-irányzati, amely tekintetben egyébként is erős kettősség mutatkozik ún. közéleti költészete archaikusabb, megdolgozatlanabb s ún. magánéleti versei újszerűbb, kimunkáltabb karakterében. Irányzatban, akármennyire kisebb legyen is teljesítményük általános esztétikai értéke, Reviczky s Komjáthy életműve az a közvetlen előzmény, amely a kelet-közép-európai sajátos nemzetiesség-népiesség után újra a közösebben európai XX. századi magyar lírát előlegezi.

Ezt a két költőt mint ikerpárt szokás emlegetni. Volt is közös vonásuk meglehetősen sok; ezeken s nemcsak barátságukon s előd szerepükön nyugszik iker voltuk vélelme. Különbségeik azonban messze fontosabbak a költészettörténet szemszögéből, mint rokonságaik. Reviczky volt s maradt kettejük közül a közönség körében az ismertebb, a kedveltebb, az elismertebb. Komjáthy életében egészen szűk körön túl nem ismerték; egyetlen kötete, mely halála napján jelent meg, csak szorosabban vett irodalmi-irodalomtörténeti körökben nyert később is elismerést, s Reviczky életművének irányzati s esztétikai tekintetben többnyire méltánylóbb befogadást is. Ha lehet ilyen különbséget tenni, azt kell mondanunk, Reviczky életműve művelődéstörténeti, Komjáthyé költészettörténeti tekintetben a jelentősebb.

Komjáthy életművét az irodalomtörténetírás hajlamos homogén, fejlődésfokozatok nélküli, egyenletes egésznek tekinteni. Rése lehet ebben annak, hogy életútja s életműve alakulását a kortárs nem kísérhette figyelemmel, s az utód is vajmi keveset tud élet- s lélekalakulása fokozatairól; s annak is, hogy teljes életműve, említett kötetét leszámítva, mindmáig nem jelent meg egészében. Antológiás módon kiválogatott versei csokrát ismeri rendszerint a véle külön behatóan nem foglalkozó irodalomkutató is. További oka lehet költészete egyneműsítésének az is, hogy maga említett egyetlen kötetét a kezeltetési időre figyelmen kívül hagyásával szerkesztette meg. Például egyik legkésőbbi s legjobb versét, *A homályból* címűt állította a kötet élére s tette meg az egész kötet címadójául is. Holott kevés magyar költőnél mutatkozik meg a versek időrendi vizsgálata folyamán élesebben az irányzat, illetőleg

a mögötte álló magatartás és gondolatvilág határozottra, intencionáltra képződöttségének és az alkotás szerkezetének, koherenciájának, autonómiájának összefüggése.

A szerkesztő, a komponáló, az objektíváló, a koherenciát biztosító módszereiket nagyon lassan megtaláló költők közé tartozik. Egy esztendővel jutott neki hosszabb élet, mint Reviczkynek. Ám, ha Reviczky első kötete vagy akár fél kötete után meghalt volna is, jórészt ugyanazon líratörténeti fejlődési fokozat megtestesítőjének tekintené az irodalom története, mint két és fél kötetével. Ő gyorsan ért, hamar rátalált hangjára, alkotásmódjára, s azt inkább csak csiszolta, tökéletesítette, ha nem is egyenletesen, hisz legjobb verseivel egyidőben szánandóan gyengék is kerültek ki keze alól. Igaz, Komjáthy utolsó esztendeinek irányzati vonásai is föl-föltűnnek korábbi verseiben is; de ha végső költeményei az élmény- és jelentésmag beérésével összetartó egységgé, koherens egészé, saját világú szervezetté nem érlelték volna e vonásokat, alig vennék e korai versek szerzőjéről tudomást. Egy-egy meglepő sor vagy strófa talányos, féltehetségű, be nem érett birtokosának mondanánk.

Égésen más volt indítása is, s egészen más lett érkezése is, mint Reviczkyé. Ha van jogunk lírai *impresszionizmusról* vagy *impresszionista líráról* beszélni – s úgy véljük, van –, akkor Reviczkyt nagyrészt oda kell, oda lehet sorolnunk. Mint ennek az irányznak, ennek az alkotásmódnak képviselőinél rendszerint, fordulnak elő nála is víziós-szimboliztikus elemek is, de többnyire életrajzi, környezeti tényekből építkező, leíró módon összerakó, esemény-, eszmélkedés-, látvány-logikával lineárisan szerkesztett vers az övé. A magyar nemzeti romantika és a realiztikus-romantikus népiesség homlokzata mögött a XIX. század első harmadától a századvégig (sőt, egészen alászállt változatban, azon túl is) továbbélt a német romantika, főleg az osztrák – német romantika hazai befűdtermeyer-szenti-mentális válfaja, rokona, intim-atmoszferikus hangnemével, természeti-biografikus jelenetezésével, morfondírózó-didakszisos meditációjával, mely távol a tragikus meghasonlástól vagy kétségbeeséstől s távol a himnikus életextázistól vagy megvilágosodás-mámortól, lágy és langy, halk és harmóniás melankóliába vagy örvendezésbe oldotta vágyát, bánatát, boldogságát. A dal és az elégia jól gyakorlott vegyítésének, többnyire életképekertbe foglalt, életkép-reminiscenciákkal tárgyiasított és személyesített poétikájú terén mozgott leggyakrabban ez az irány, amelynek legnagyobb hazai képviselőjét alighanem *Tompa Mihályban* kell látnunk. Reviczkyt ezt a halk melankóliás, ezt a morfondírózó meditációt, ezt az életrajzias öröm- és bánat-, kétség- és kérdés-megidézést változtatja java verseiben át szinte egészen hangulativá, zeneivé, fény-árnyék borongássá.

Komjáthyval Petőfit és Vörösmartyt hozta kapcsolatba Horváth János. Az utóbbival bizonyosan több joggal, mint az előbbivel. De ha Reviczky egészen közvetlen közeli elődje Endrődi, az induló Komjáthyé inkább a két Ábrányi. Kapcsolódása kezdő korszakában a Horváth János által nevezettekhez némileg az övékével rokon, párhuzamos módú. Kései s nagy verseiben azonban ha valakié, úgy inkább némileg az ódai, a gondolati, az eszmei Kőlcseyé. Alapverseiben szinte mindig ugyanannak az élménynek és megformálásnak a változatait adja. A megvilágosodás euforikus s a birtokba vevés himnikus pillanata, diadalmos ténye ez. Megvilágosodása az élet, a lét, az egyéniség nyűgöző ellentmondásai, lealacsonyító visszasságai, megalázó nyomorúságai mibenlétének. S birtokba vevése az ellentmondásoktól, a visszasságoktól, a nyomorúságoktól megszabadított, a tisztán szemlái, az egészen lelki, a tökéletesen teremtő szférákba emelt életnek, létnek, egyéniségnek. Maga mondja egy kései, az érettség éveibe fordulása idején keletkezett verséhez tett lábjegyzetében: „... . élvágy és tudvágy (s a kettő alapjában egy) a modern emberiség fő motívuma. Végtelen kék és mindentudóság: az ideál kevesebb nem lehet.”

Míg be nem következik ez a megvilágosodás és birtokbavétel, Komjáthy versei alig mondhatók másnak és többnek, mint szervetlen, szerkezettelen, belső összetartozás nélküli fölfokozott, erős ritmusú mondatok halmozásának vagy, eufémizmussal szólva, zuhatagának. Arra rögtön első méltatói felhívták a figyelmet, hogy nincs még egy magyar költő, akinél ennyi fölkiáltó mondat volna található. Átkok, undorodások, elutasítások, vágyakozások, ígéretek, fogadkozások, ámulások, önérzet megnyilvánítások, tételhirdetések sorakoznak egymás *mellé*. Verse ekkor még szinte bármely fölkiáltás után megszakítható, s bármely „befejező” mondat után tovább folytatható.

Mindezek a felkiáltó mondatok, mindezek a roppant pátoszuának szánt verssorok, persze, sorakozhatnának egy-egy megszólamlásforma költeményé fejlesztett rendjébe, művé szerkesztett szerkezetébe is. S nem is azért nem sorakoznak, mert rendszerint szinte soronként csapnak át önmaguk ellentétébe; például a világ, a lét, az élet, a sors, a környezet keserű megátkozása a sors, a lét, az élet, a világ csodáló áhítatába és boldog vállalásába, a nyomorúság megalázó érzete a fönnség mennyei

emelkedettségébe, az emberi kiszolgáltatottság kínja az akarat mindenhatóságának mámorába, – hanem azért, mert ezeknek az átváltozásoknak nincsen sem lelki, sem nyelvi logikája. Az egymásra következő sorok gesztusai nem állnak össze szcenikává, szimbólumai nem válnak jelképvilággá, mondati nem alkotnak haladványt, sequenciát. Így aztán a verseknek alig van változatokból, fokozatokból, ismétlésekből épülő gradációja, kohéziója, koherenciája. Egy extatikus lélek kiáltozása, jelmondat-özöne, kinyilvánításhalmaza valamennyi.

5

Mégis Komjáthy utolsó esztendei jó verseinek, helyenként nagy verseinek költészettörténeti helyét és szerepét, keletkezését és irányzatát, alkotásmódját és karakterét, jelentését és üzenetét ezekkel együtt érti meg igazán a történész, a líra historikusa, a tudat változásainak elemzője és értelmezője. E korai verseknek különösen három, egymásba függeszkedő vonását érdemes és szükséges kiemelni magatartásban is, jelentésben is, megformálásban is.

Az első magatartásban küldetésesnek, jelentésben téziskimondónak, megformálásban retorikusan retorizáltak mondhatjuk. S ha a hazaiak köréből Vörösmartyt és Petőfit, ill. később Kölcseyt említhetjük némi joggal elődei között, a külföldiekéből azokat, akiket Ábrányiékkel kapcsolatban is említettünk: a Hugo-, Byron-, Shelley-, Heine- Lenau-féle romantika morális és közéleti ítéltetésű, erősen retorikus dikciójú válfaját. Lenautól, Heinétől bőven fordított is, s fordításait saját versei közé sorolta, a többiekétl egy-egy mottót, sort, indítást vett.

Ami a jelentés és magatartás síkját illeti, ott Komjáthyt határozott bölcséleti kereső, majdnem definíciós szándék, általánosító törekvés, gyűjtő- s alapfogalmakra való igyekvés jellemzi. Hazai elődeitől talán abban különbözik legjobban, s abban hasonlít leginkább az említett külföldiekhez, akikhez itt Alfred de Vigny-t is hozzá kell venni, hogy a kelet-közép-európai típusú hazafias-patrióta elem, különösen a kész hazafias eszméket és érzelmeket variációsán versbe vevő eljárás szinte egészen hiányzik nála. Félkézen megszámlálhatók azok a versei, amelyekben a *nemzet*, a *haza*, az *ország* szó előfordul, s ha jól számláltuk, három mindössze, amelyben a „*magyar*” jelző nyomatékkal, vagy bármiképpen is előkerül. Viszont alig van, sőt, nincs is azaddig egyetlen költőnk sem, akinél az *élet*, az *ember*, főleg pedig a *lét* ennyiszor s ilyen általánosító bölcséleti hangsúllyal lépne elének, mint nála.

A legkülönbözőbb, a legellentéteesebb minősítő jelzőket, tulajdonsághordozó metaforákat, lényegsummázó kijelentéseket találjuk nála eszmélkedése e legfőbb tárgyairól. Reviczky magaalokta mottóinak azt írta híres önarckép verse, a *Magamról* című fölő: „Ellentmondás van dalaimban, / Majd ragyogóak, majd éjsötétek”; s eleve mint földlathatatlant, *egymás mellett* vállalja az ellentmondásokat. Komjáthy azt hiszi, a nagyember, a génius, a lángész szellemének határai közt, értő képességében mindez *nemcsak egymás mellett* fér meg, de egymásba folyva is, mert igazában ellentétben sincs mindez a génius számára egymással. A nagy egyéniséget éppen az jellemzi, s az a történeti, erkölcsi, léttani szerepe, hivatása, hogy mindezeket *egységként* képes befogadni és kisugározni. Legfőbb vádja a génius szellemében nem osztozó világ és a világfelfogás ellen, hogy a lét nagy egyetemességét szétdarabolja, nem képes átélni, átlátni, gyönyörét találni benne, megelni helyét s magát benne. Főlkialtó parancsolatai, tanításai, vágyakozásai az egyetemesség egységként való birtokbavételére, s ez egység egészével való azonosulásra szólítanak föl. Jól érzékelhetően az a kettősség feszíti, hullasztja szét, nem engedi egységgé szervezni szemléletét, amely a kor szellemi főirányával való kapcsolatát jellemzi. A liberális pozitívizmus egyetemes tudáshite és ismeretbiztonsága ütközik benne ugyanez irány partikularitásával és pragmatizmusával, statisztikai, organicista emberiségképe liberális egyéniségvágyával és alanyiségigényével, tapasztalati, determinista törvényfelfogása liberális-individualista akarat- és szabadságkultuszával.

A megformálás síkján pedig az jellemző kései verseiből korai költészetére, hogy bizonyos lexikai, szintagmatikus elemek túlsága, szinte rákos túlbujzása jön bennük létre. Hogy elvont fogalmak, szóösszetételek, szókapcsolatok, többnyire neológias eljárású és ízű szóalkotások, szóösszetételek, szókapcsolatok ezek, azt már többen említették. Ebben is a romantikához áll közel, nem utolsósorban annak lezárójához, Madáchhoz. Akkor azonban tévedtek, midőn azt vélték, ez a fogalmiság az igei elem nyelvi visszaszorulását hozta magával. Igei állítmányai nagyobb számúak, mint a magyar vers átlagában. Drámai, retorikai, patetikus feszültségük vagy éppen túlcsigázottságuk nem utolsósorban ebből adódik. Az igaz viszont, hogy ugyanazok az igék számtalanszor ismétlődnek egy versen s az egész

költészetben belül is. Így például a *ragyogni*, a *tündökölni*, a *gyönyörködni*, a *senyedni*, a *szenvedni*, az *elviselni*, ill. a *megvetni*, a *gyűlölni*, a *rajongani* szinonimáinak egész sora. De ez a főneveivel, mellékeveivel is így áll.

6

Mindebből akkor is világos volna, hogy Komjáthy szakítani kívánt a magyar költészet közvetlen, népies-nemzeti előzményével s múltjának többségét kitevő irányzatokkal is, ha kései esztendei versei nem születtek volna meg. Csak hogy akkor úgy látszhatnék, úgy kívánt szakítani, hogy visszatért a romantika némely hazai, főleg pedig külföldi példáihoz. Félbe maradt nagy elméleti tanulmányában, a *Kritikai szempontok*-ban sürgette is Kölcsey és társai fonalának fölvetését. Utolsó esztendei azonban azt tanúsítják, hogy bár visszanyúlt ezekhez az elődökhöz is, de saját korának irányzati mezőnyére tette át örökségüket, azon folytatta azt.

Az irodalomtörténész, aki tárgyi, külső filológiával is bizonyítani óhajtja elképzeléseit, nehéz helyzetben van Komjáthy esetében. Ilyen filológia költőnk esetében alig van, s valaha is alig van többre remény. Kéziratos hagyatéka – állítólag tíz vaskos kötet filozófiai írás – elveszett; barátai igen kis számúak voltak, s reá való emlékezésük kevesebb mint kevés; verseinek több mint háromnegyede először abban az egyetlen kötetében jelent meg, amely éppen halála napján hagyta el a nyomdát.

Néhány olyan szellemi-környezeti hatásról mégis hagytak a kortársak tudósítást, amely erősen alakíthatta s jól meg is magyarázhatja fejlődése irányát s utolsó esztendei kiteljesülésének segítőit, eszközlőit. Négyet emeljük közülük ki.

Az első három tulajdonképpen szorosan összetartozik. A századvégen Európa-szerte egyre erősödő újkantianizmus a 80-as évek végén s a 90-esekben Magyarországot is elérte. Ma már tisztáztuk, hogy utolsó éveiben Reviczky is kezdett ebbe az irányba fordulni. Reviczky ugyan sohasem volt oly erősen és – mondhatnánk – egzaktan filozófiai érdeklődésű, mint Komjáthy, s filozofikus fejlődéséről nála beszélni nehéz. Schopenhauer-befogadása és -rajongása is inkább érzelmi, hangulati karakterű élmény, mint szorosan vett gondolati alapú magatartás. Közös barátjukat, a filozófus *Palágyi Menyhértet* is Reviczkyhez inkább az ember, a költő, a sors becslése, méltánylása, részvéte fűzte, Komjáthyhoz viszont a „szakszerű” beszélgetőtársaság is. Komjáthyt azonban a kantianizmus új hulláma két elemmel erősen vegyítve érte: az egyik a spinozai pantheizmusé, a másik a gnózis tanának akkori újrakedéséé. Az előbbi ugyan már a 80-as években is állandóan jelen van Komjáthy költészetében, az utóbbi azonban csak a 80-as évtized végén mutatkozik nála.

Az előbbi nem különösebben sajátos egyedi jelenség. A természettudományos anyagelvű szemléletek térhódítása idején kettős funkcióval járt a *pantheisztikus* szemlélet iránti vonzalom föl-erősödése. Egyik oldalt a vallásos világnézetek igyekeztek segítségével helyüket, szerepüket modernizálva biztosítani. Ellenkező oldalról viszont a kor pozitivisták természettudományosságának lapos partikularizmusa, társadalomtudományának utilitarisztikus és statisztikai jellege, filozófiájának ontológia-ellenessége terelte a bölcseleti szintézisre vágyó elméket, kivált a művészeket ebbe az irányba, amelyben az anyag és szellem, a természet és ember, a szerves és szervetlen egységes és egyetemes közös törvényei látszóttak átélhetőeknek, megragadhatóknak.

A *gnózis* tana, amely az ókor óta többször is ébredni látszott, a XVIII. és XIX. század fordulóján nyert újra jelentőséget Fichténél. Igazi népszerűségét azonban a természettudományos empirizmus, majd az egyre világosabb karakterűre formálódó pozitivizmus térhódítása idején nyerte el. Előbb inkább azoknál a (német) teológusoknál, akik az akkor korszerűnek számító természettudománnyal összhangban kívánták kinunkálni felfogásukat. Közülük a sok kiadást megért F. Ch. *Baur* könyveit érdemes talán leginkább megemlíteni. A századvégen, a századfordulón és -előtt aztán egyre inkább szekularizálódott s egyben szélesebb népszerűséget is nyert ez a tan, olyannyira, hogy évtizeden át megjelenő jelentős és közismert folyóiratot bocsátott közre egyik német képviselője. Ha a gnózis tana a XIX. században mindenekelőtt azt jelentette, hogy az intenzív szemlélődés révén és közben a lélek, a szellem egyre jobban megvilágosodik, mindinkább fölismeri a világ, a mindenség, a lét egyetemes értelmét és törvényeit, s maga is egyre teljesebben részese lesz e törvényekben megtestesülő Világ-szemléletnek, Világ-lélekeknek, Világ-értelemnek, – úgy a századfordulón egyre erősebben tört az irányzatban előre az a gondolat, hogy nemcsak minden igazi vallás, de minden igazi költészet is a törvények megismerésének egy-egy fokozatát, egy-egy oldalát, egy-egy válfaját jelenti, képviseli. S így voltaképp

csak megjelenésük más, valójában vallás és költészet, vallások és költészetek azonos funkciót töltenek be.

A gondolat, persze, nem új. De a romantikusoknál, akiknél rendkívül nagy szerepet töltött be, még valamelyes metaforikus jellege volt. A. Lange azonban a 60-as években már azt vetette nemcsak Platón, de mestere, Kant szemére is, hogy bár fölismerzte ezt az azonosságot, tétellé, tanná nem fejlesztette. Ő és nagyszámú követői (–Materializmus-könyve egyike volt a század második fele legolvasottabb filozófiai könyveinek Európa-szerte –) aztán azt vallották, hogy a fölismerés, a megvilágosodás ama funkcióját, amelyet addig a vallások tölthettek be, ezentúl a költészet, a művészet tölti be úgy, hogy a tudományok valódi, lényegi eredményeit is magába foglalja.

Ez a tan kezdettől magában hordta a kiválasztottság, az elhivatottság mozzanatát is. A századfordulón azonban az európai gondolkodáson végigsöprő Nietzsche-hullám hatására, ill. az ezt is indokló antipozitívizmus, antiszcizentizmus s antikapitalizmus hatására ez a mozzanat középpontba került. Költőnk családja leszármazottaitól tudjuk, hogy felesége, aki együtt olvasó és együtt gondolkodó társa volt költőnknek, az egyes versek mellé vonatkozó Nietzsche-idézeteket írt. Ki által ismerte meg a német költő-filozófust, nem tudjuk. Az a folyóirat, az Endrődi György Aladár-féle *Figyelő*, amely Komjáthy és Reviczky indulásakor a fiatal nemzedék gyűjtőhelye volt, ma már tudjuk, rögtön megjelenése évében ismertette lelkesen Nietzsche első két jelentős művét. A *tragédia születésé*-t és a *Korszerűtlen elmékedések*-et. Mégis aligha tételvezethetjük föl, hogy Komjáthy figyelemmel kísérte volna a nagy kortárs fejlődésűt; hiszen hazájában is elfeledték első művei után majd másfél évtizedre. Többen vélik úgy, talán a századforduló szellemi életének sajátos magyar-német figurája, Schmitt Jenő Henrik ismertette meg a nietzschei tanokkal. A kereszténységet és tolsztojanizmust, a saint-simonista színezetű szocialista eszméket és a Nietzsche-féléket sajátosan, többnyire kuszán egybefonó Schmitt valóban lehetett a figyelemfőlhívó; annál is inkább, mert az előbb inkább schilleries emberszeretet- s fejlődésbizalom-hirdetés Komjáthy utolsó szakaszában egyre inkább saint-simonista hangnembe és eszmeiségbe vált át. Persze, a 80-as évek végén az európai gondolkodásra ügyelőnek figyelmét már nem kellett különösebben a Zarathustra szerzőjére senkinek sem felhívnia.

De akárha nem ismerte is Nietzschét, mint ahogy némelyek gondolják is ezt, példája, kései versei tanúsága annál jobban bizonyít amellet, hogy Európában nem lehet az európai gondolkodás történetének, az európai lelkiség történetének kérdéseit megkerülni. Azok a kérdések, amelyeket a nemzeti romantika a nacionalitás körébe vélt áttolhatni, s benne feloldhatni, s amelyeket a pozitívizmus viszont a maga tudományosságá mindenhatóságának hitével, mint szellemi ténykedésen kívülieket igyekezett feltüntetni, s őket e ténykedés határain kívülre utalni, a századvégen robbanásszerű erővel törtek fel, az irányzatok és árnyalatok, a kérdéscsoporthozások és hangsúlyok sokaságát hozva létre. Ezek egymást is, a legyőzni vágyott, de számtalan mozzanatában megőrzött pozitívizmust is keresztettkék, kérdéssé tették vagy éppen tagadták. A századvég, a századforduló szellemiségére, lelkiségére leginkább talán éppen az *interferenciáknak* ez a sajátos, mindent kétségessé tevő s egyben mindent biztonsággal állító, szisztematikus cáfolásra és igazolásra azonban nem alkalmas s arra nem is törekvő állapota lett jellemző. Az alanyiség és az egyéniség, a személyesség és a személyiség intuíciós fölismerő ereje és érvényességet szerző joga érthető módon került hát oly erőfokkal előtérbe, mint a romantika óta még soha.

7

Ha azonban igaz, hogy az európai típusú művelődés területein az európai típusú lelkiség, tudat, gondolkodás történetének kérdései nem kerülhetők meg, – éppoly igaz, hogy e történet, e művelődés egyes zónáiban más-más hangsúlyokkal és arculatokkal jelentek meg e kérdések. S az is, hogy döntően befolyásolta, sőt, meghatározta e kérdéseket és válaszokat a művelődés részeseinek társadalmi helyzete, s vele lelkiségüknek alkata is. Komjáthy, aki ősi, birtokos nemesi öntudatú, de elszegényedett, hivatalnok sorban élő családból származott, s fölfokozott érzelmiségű, extatikus hajlandóságú, befelé forduló, zárkózott alkatú ember volt, sorsánál fogva hamar lett sérültté és sértődötté, majd pedig sérültségét és sértődöttségét szellemi-lelki kompenzációkkal kivédő, egyensúlyozó egyéniséggé. Diplomája megszerzése után rövid ideig szülőföldjén, Balassagyarmaton tanított. Itt még származása presztízse reményt nyújtott jó társadalmi érvényesülésre; valamely, – ma már nem tisztázható – társasági affér következménye azonban azt bizonyítja, valójában arra sem volt elegendő már e presztízsz, hogy

megóvja egy távoli, elmaradott vidéken fekvő, idegen nyelvű faluvaroskába, Szenicre való áthelyezéstől. Itt aztán egy körforgásos lelki alakulás indul meg vele. Elszigeteltségét, kizárultságát, idegenségét, egyre inkább az egyéniség, a személyiség védő és kiemelő hatalmára koncentrálnak olvasmányaival ellensúlyozta, ez a koncentrálnak viszont elszigeteltségének, kizárultságának, idegenségének érzetét. Nyaranként találkozik ugyan néhány barátjával, többnyire *Madách Imre* fiának, a mindinkább teozófiába mélyedő s még erősebben a különböző okkult tanokba süppedő *Madách Aladárnak* kastélyában. Ezek a találkozások így nem föloldották, hanem fölerősítették a mondott körforgásos lelki folyamatot. Így aztán sajátos, de nagyon is érthető módon ez a különleges izoláció jobban és gyorsabban, pregnansabban és penetransabban vagy tisztábban és átláthatóbban hozta ki azokat a fejlődésfolyamati mozzanatotkat, amelyek alapján az európai értelmiség ama részére voltak jellemzőek, amely sem nem illeszkedett be abba a polgári-földbirtokosi hatalmi struktúrába, amelynek immár a szociáldarwinista pozitívizmus legkülönbözőbb változatai és fokozatai adták elsődleges gondolati-ideológiai legitímációját és hierarchikus rendjének jogosítványát, de nem is a társadalmi vagy éppen az osztályharc oldaláról utasította el. S amelynek Nietzsche lett egyik legsokoldalúbb, legnagyobb hatású képviselője, talán azért is, mert e legitímációt legbrúszkebben érvényesítő társadalomban és művelődésben nőtt fel.

A kései Komjáthy kiáltozásai akkor szervülnek a *Dyonisosi Dítirambusok*-kal rokon hanghordozású, modalitású, szerkezetű, szimbolikájú, világos építkezésű, határozott beszédfajta alapozó művészi organizmusokká, midőn az egyéniség, a személyiség e megvédő lehetősége, e fölülemelő szerepe történeti-lélektani-szellemi bizonyossággá lesz szerzőjükben. A kijelentő, a kinyilvánító hangneme, a tűz-, a fény- és megvilágosodás-szimbolika, a konklúziót előre dobó, létrejöttét közben átéltető s birtoklásának élményét extatikus ismétléssel záró sequentia, a rituálisba, mítikusba emelkedő profétikus, vallásos, heroikus scenika, a mámor gesztuskincsét magába foglaló kultúrtörténeti eszköze együttes: talán ezek a legrokonabb vonások a két költő s az egész századvégi irányzat között.

Elég lényegi kihívás-e, s a kihívásra elég lényegi felelet-e azonban ez ahhoz, hogy nagy művészet alapja lehessen? A személyiség fontosságának fölismérése, megteremtése, védelme minden kultúrának, különösen minden szekularizált kultúrának egyik sarkköve. A rendi világ béklyóiból félig vagy egészen kiszabadult vagy azzal összeszőződött századvégi tőkés szerkezet különösen éppen a „természet-tudományos” kiválasztódási tan s a „szociológus” organicista determináció jegyében rafinált módon, mert az intellektust, a rációt is csatlósul véve, vetett gátat a szabad személyiség autonómiájának. A szükség, a lehetőség s egyben a veszély fölismérése magában is hatalmas szellemi-lelki élmény és vagyon, bárha az utak belőle sokfelé vezethettek, s vezettek is. Komjáthy élménye és élménymegformálása kisebb tehetségénél, kialakulatlanabb helyzeténél fogva kevésbé pregnans, mint nagy német kortársáé. De, talán mert helyzeténél s alkatanál fogva szociabilisabb, – így humánusabb is. Önmagára ismerésének euforikus himnuszaiiban a kiválasztotti, a küldötti, az értői tudat kínálkozó gögjétől schilleri, saint-simoni (vagy bármily más) életpietás, sorsrésztét, emberszeretet világot ölelő, társakra vágyó, segíteni akaró magatartás őrizte meg. Egyik utolsó versét ne csak azért illesszük ide, hogy a mondottakról tanúskodjék, hanem azért is, hogy mutassa, mennyire előde volt ő e szakaszában főleg Adynak, de Babitsnak, Kosztolányinak s Juhász Gyulának is.

Diadalének

Legyőztem az átkot,
Kivívtam a pálmát,
Az istenorórnak
Őrök tüze jár át.

Legyőztem az adáz,
Az irigy erőket,
Úr vagyok a sorson,
Nem rettegem őket.

Úr vagyok a lángon,
Úr vagyok a vészen,
Az égi hatalmat
Kiküzdve merészen.

Itt állok az élet
Napfényteli halmán,
Úr vagyok a lelkek
Roppant birodalmán.

És járok az élet
Nagy, légi mezőin,
Szabadok a lelkek,
Én hű követőim.

Fölszállok az égig,
Fölszállok a napba,
Mégfürdik a lelkem
Biborsugarakba.

Úr vagyok az időn,
Úr vagyok a téren,
Lelkimmel a mindent
Már játszva elérem.

Kivívtam az üdvöt,
Legyőztem az ármányt,
Az eszme gyönyörnek
Örök tüze jár át.

Ó jertek utánam
Ti fénykeresőek,
Már látom az égi,
A büszke tetőket!